

15486

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

15486 x

VÄSTERGÖTLAND

Husaby, Medelplana,

Västerplana, Österplana

18/4 1942

Tamm-Götlind, Märta, 1941

Insamling och användning av bär och
frukt samt bärsöndagar på Kinnekulle

15 bl.4:o

1 fotografi

/Jfr acc. 15751!/
/

Meddelare: Baron V. Klingspor, Råb., Stenhuggare Anders Törn, Ö. plana
fru Hulda Karlsson, Gössäter, Göransson i Kuragebacken, ^{Rabäck} Klas i Skär-
pingen, ^{Blombus, Husaby} G. Johansson, ^{J. Blombus} (Ålderdomsh), m. fl. Stationsinspektör H. Härmark, ^{Råb.}
Kocka Karl, Råb.

Av ålder kallas de tre första söndagarna i augusti på Kinne-
kulle för bärsöndagar: bärasöndara eller bärahåldara (bärhelgdagar)

Då äro de små söta körsbären fullt mogna på bergets sluttningar.

Det finns knappt ett torp på Kinnekulle utan körsbärsträd, och det
är gott om vilda körsbärsträd i lövängarna. Jfr. Olaus Magnus, 1555:

"På toppen av detta berg finner man ett så utsökt behag i vad det
rör blad, örter och olika trädslags frukter (dock ej vindruvor), vil-
ka växa vilda och äro lika sällsynta och ljuvliga, som vore de
sädda eller planterade, att man svärligen skulle kunna upptäcka eller
ler uppleta en behagligare nejd i hela Norden--."

Av ålder har man vallfärdat till Kinnekulle på bärsöndagarna.
Ingen vet, hur länge denna tradition har funnits. De äldsta sages-
männen bortåt 90 år, ha sagt, att nog hade man bärsöndagar i deras
föräldrars tid. Längre tillbaka ha de ej hört, hur det förhöll sig.

Kinneulle i inskränkt bemärkelse är själva Högkullen och dess sluttningar. Det var dit man ställde färden under bärsöndagarna. i varje fall den första och andra, ty på den tredje bärsöndagen skulle Kinneulleborna själva iväg till Martorp i Husaby socken för att köpa äpplen. Den dagen kallades därför gärna äpplasöndan.

Nedanstående skildring gäller huvudsakligen åttio-och nittio-talet. Enligt Törn m.fl. var det minst liv den första bärsöndagen. Andra söndagen var själva "kullasöndan", mest samlades det ungdom men även många äldre. Tredje bärsöndan kom det "bättre" folket, litet mer bönder och äldre.

Ungdomen från kringliggande bygder kom gärna sockenvis eller i byalag. Hönsätterspojarna bar stora vasskolvar som ett fälttecken. Från Kinnevedum, Holmestad, Götene, Vättilösa m.fl. orter kom ungdomen vandrande på lördagkvällen före andra bärsöndagen och lägrade sig i lador och logar och skjul.

Från nästan hela Skaraborgs län kom det sällskap åkande i stora lövklädda hökorgar (hök8rja), ett slags mycket breda skrindor med spjälsidor. (Ordet "skrinda" används på Kinneulle om ett åkdon på medar.)

* ligger i medelplanen.

Många gånger kom det stora sällskap med studerande från Skara åkande i hökorgar. Ungdomen kunde ha musik med sig. På senare tid blev det mest dragspel. Från Källby, Skeby, Hangelösa och "nere i socknera häromkring" kom de åkande.

I Skövde trakten hade de också bärsöndagar på Billingen, men inte av den betydelsen som på Kinnekulle, utan det kom resande även från Billingen.

För barn var det ett kärt nöje att påpassligt öppna grindarna, "led", för de åkande. Det vankades småslantar och någon enda tioö-ring. Kom det en stor familjevagn med säten på sidorna, kunde många kasta ut slantar. Om man noga passade på, kunde man tjäna ett par kronor och väl det, särskilt på andra bärsöndagen.

Redan klockan 3 på morgonen, kunde hökorgarna börja anlända.

Det kom hela familjer resande långt ifrån med en vanligen rundligt tilltagen matsäck att duka upp i det gröna.

Över Väneren kom det båtar av olika slag: "robåtar", segelbåtar och ångbåtar med lustresande till bärsöndagarna. Ångbåtarna kom både från Värmland och Dalsland och västgötastäderna vid sjön. Båtarna lade mest till i Hellekis hamn, som var djupare än Råbäcks hamn. Sedan gick man till Råbäck, där den stora samlingen var.

De resandes hästar släpptes inte in i herrgårdsstallarna. Men det fanns vid Råbäck ett slags "hållstall", som stod i reserv för vissa större tillfällen. Där fick bärsöndagsgästerna ta in med sina hästar. Innan hotell Kinnekulle fanns, hade man på herrgården rätt mycket besvär av resande, som kom in i köket och bad att få köpa, såvida de inte rent av tiggde. Detta blev en anledning till att friherre Carl Klingspor anlade hotellet litet ovanför stationen.

Vid Råbäck rådde under bärsöndagarna, särskilt den andra, ett livligt marknadsliv, där Råbäcks kontor nu ligger. Där fanns karamellgummor med granna pappersklädda karameller, som pojkarna gav flickorna, och små hemgjorda karameller också.

Där såldes lyckobrev, och vid vissa bärsöndagarna visades vaxkabinett och talmaskin. Den kostade 10 öre.

Barnen från de avlägsnare torpen kom dragandes med körsbär i hela kärror--de tyckte det var härliga dagar. Vid Råbäck kunde det stå åk intill åk med bär till salu. Ofta var körsbären dyrare än vanligt på bärsöndagarna, men sötbär kunde säljas för 50 öre kannan.

En samlingsplats var Lukastorp, egentligen en krog ett stycke
nere för Högekullen. Där dracks och dansades. Det stod även gubbar
i backarna och sålde brännvin. I Munkängen var det icke då så snä-
rigt som nu. Carl Klingspor höll en festplats i ordning för ungdö-
men nära hotellet. Där var det lek och dans. Spelemän spelade för
pengar.

De allra äldsta berätta, hur ungdomen lekte gamla idrottslekar:
de lyfte långer stock, kastade krokhas, tämde stutar, sprang änkle-
ken. Barn brukade också leka "pricka ut ögat på Tore" (samma lek
som "pricka skomakarn"--jämför julhalmslekar!)

Men överallt satt det folk, som ville sälja körsbär i kvarter
och halvstop. De resande kunde ibland få hyra ett körsbärsträd för
en tölvskillning och själva plocka ner så mycket de kom åt. Men i
regel var bärsöndagsgästerna inte väl sedda i träden, ty de bröt
sönder grenar så hänsynslöst. Värst blev det, sedan Lidköpingsba-
nan blev färdig 1895 genom Kinnekullesocknarna. Då kom det på
bärsöndagarna lusttåg från flera håll, inte minst från Göteborg.
Inga gäster var så fruktade som göteborgarna för sin framfart.

Många hade den vanföreställningen, att man på bärsöndagarna fick

Bärsönd. 6

plocka och äta så mycket körsbär man ville. Detta gällde ju de vildväxande träden, men tillämpades ofta mycket hänsynslöst på trädgårdarnas körsbärsträd. Särskilt gick man illa åt träden vid småställena, som inte kunde hålla vakt. Följande händelse är typisk. Den utspelades en gång på nittiotalet i Råbäcks herrgårds-trädgård:

Baron Vilhelm Klingspor, då en pojke på 15-16 år, kom in i sin fars krusbärsträdgård för att äta bär. Före sig fann han en främmande pojke och en flicka i samma ärende. När de ätit krusbär en stund, sade tösen: "Får en verkligen äta bär så här?"

Pojken: "Jaha, det får en. På alla bärsöndara får en äta så mycket man vill." De fortsatte en stund.

Tösen: "Men herru Annersch, det här kan la allri vara rätt?"

Pojken: "Joo då! Ät du bara!" De åt litet till, men så vaknade tösens samvete igen:

"Men herru Annersch, om nu alla människor, som ä på Kinnekulle, skulle göra som vi, så skulle då ju inte finnas några bär i några, (många morgon) Då kan la allri vara rätt."

Bärsönd.7

"
Pojken:Jaa,dä har du rätt i.Dä kan la allri vara rätt."

Ägarens son ingrep nu:

"Nej,det kan ni lita på,att det inte är tillätet!" - - - -

Västergötland

Ulma acc. 15486

1941

Det värsta var fylleriet på bärsöndagarna och därmed följande slagsmål. Vid Lukastorp var det lönnbränneri.

"Bärsöndagarna var förförliga",sade en åttioårig kvinna(Augusta A.)

"De drack ä hade sej.Dä var uselt." Alla tvister skulle göras upp, ofta sockenvis.De sparde rent av ihop sina mellanhavanden till bärsöndagarna."Dä som uträttas på Enebackemarken,dä sulle betalas här på bärsöndag,"berättade gamle Kocka-Karl. (I Holmestad sn.)

Många var såpass fulla redan vid ankomsten,så de orkade aldrig ur lövskrindan.

Sönderslagna näsor eller öron eller andra skador hörde till ordningen. Herrgårdsbarnen vid Hällekis var förbjudna att gå utom grindarna,ty det läg så många fulla karlar i backarna.

"Tänk,vad bär de sålde,och vad det dracks och slogs i ängera!"sagde Hulda K.från ett stenhuggartorp,N.Vessla.

"Det var dans och slagsmål och väsen",sade disponentfrun från Gössäter. Mycket dans i Sjöskogen nedanför Hällekis,berättar en annan.

Herrgårdspojkarna var ganska roade av slagmålen och av att agera polis i sin trädgård, där eljest trädgårdsmästaren och någon mer gick vakt. Folk brukade gå och "bese sig" i Råbäcks trädgård med ägarens tillstånd. Men det hände under bärsöndagar, att ett par statyer i parken blev sönderslagna, och gästerna kunde visa möbeleraseri, som gick ut över bänkar och stolar.

Lantpolisen var tillkallad, men den förmådde inte stort. En kalkbrännare och en indelt soldat brukade fungera som lantpolis med uniformsmössa. Men soldaten tog sig gärna själv en "knaber". Finka hade man i en järnvägsvagn eller ett uthus till hotellet. En gång hände det, att lantpolisen var så full, när han skulle arresterera några påstrukna, att de i stället insatte honom själv i finkan. Det var parodi på ordning.

Efter bärsöndagarna brukade man kunna räkna sina sårade. Råbäcks herrgård fick ofta ta hand om dem eller skjutsa dem till sjukhus. Länsman vistades på hotellet på bärsöndagarna och ibland rätt många fjärdingsmän, men trots detta var det svårt för lantpolisen att hålla ordning.

Från omkr. 1930 har man haft stadspolis från Lidköping till allmänhetens lättnad. Den lät inte skämta med sig. — — — —

Bärsöndagarna är på avskrivning som folknöje. Stinsen på Råbäck talar om den oerhörda skillnaden nu och för 20-25 år sedan. Då var det alltid överfulla extratåg på den andra bärsöndagen från Göteborg. Under de sista tio åren ha lustresorna mera förlagts till den första bärsöndagen, och de två sista åren, 1940-41 ha extratågen indragits (=kristid).

Från 1920 ha bilarna flitigt anlåtats för lustresor, lövklädda lastbilar, som utrustats med bänkar eller trädgårdssoffor, och massor av personbilar. Cyklister ha kommit i stort antal.

Godtemplarna bruka möta upp till bärsöndag men framför allt Frälsningsarmén, som sedan en del år tillbaka håller stora möten i Munkängen med hornmusik, kaffeservering och snaskstånd, allt under det körsbärsförsäljare stå här och var vid vägarna.

År 1941 förekom det enbart någon enstaka bärförsäljare på andra bärsöndagen.

Gamla tiders karamellgummor brukade under bärsöndagarna söka nattlogi hos statarfamiljer, som hos smeden på Råbäck. De betalade med granna karameller, som spardes till julkronan.

Bärekalas

Bärsönd. 10

Då bären var som mognast, troligen omkring tredje bärsöndagen, (berättar An. Pet. f. 1870) lade ungdomen tillsammans och gjorde bärekalas på körsbär. Det brukade vara på något torpställe, där de hade gott om bären, som skulle vara nerplockade och färdiga. Detta skedde vanligen en lördagkväll. Man kokade kaffe, men dopp hade gästerna med sig. De hade musik och dansade.

Bärekalas

I Österplana sn. var dessa bärekalas vanliga.

f. 1867
Blom från Medelplana berättar också om "bärbjudning" mest på lördagskvällar. Ett lag skulle traktera och "bjudde" de andra på bär och kaffe och ibland starkvaror.

I torparhemmen förekom det förr sällan kaffe. Det var bara vid större högtider som jul och bärahäldara, berättar Kocka-Karl, f. 1853.

Behandling och användning av frukt och bär på Kinnekulle.

11 11
Behandling av

Frukt o. bär
Kinnekulle.

Anders Törn, ~~Öst~~plana berättar om ett redskap att ta med upp i körsbärsträdet vid nerplockning av bären:

Bäralöp. Den var cylinderformig, gjord av körsbärsbark, som spikats på en "träbott". En bäralöp kunde vara 16-23 cm i diameter och kunde rymma 3-5 liter. Upptill var det ett par hål för en snödd att bära bäralöpen i. Man kunde hänga den om halsen, medan man plockade ner bär. Redskapet tillverkades helst under savetiden; om något sötbörsträd fälldes då, passade gubbarna på. Denna bark var synnerligen stark. Bäralöpen begagnades endast till bär.

Bäralöp

Törn berättade om en gubbe, som kom med bär i sin bäralöp och hällde bären på en torkälla, som han hade stående på förstukvisten.

Annars var det vanligt enligt flera sagesmän, att man torkade bär och frukt på ällor i bakugnen.

Torkad frukt

Gamla Inga, f. 1849, berättade härom: ällorna såg ut som omkr. 30 cm breda träbräden med kant. I botten var det små hål med omkring 10 cm. avstånd. Vanligen torkades frukt efter bakning, men det hände, att man måste elda upp ugnen litet extra, ty man bakade sällan--3-4 tjug brödkakor åt gången.

På marknaden i Lidköping i oktober fick man i Ingas ungdom (och husmorstid) gå de två milen in till Lidköping med mycket tunga bördor. Bl.a. torgförde man torkad frukt. Torgfolket samlades vid rådstugan. Sedan fick de bära hem varorna åt fruarna.

Detta var för 60-70 år sedan. Man torkade både äpplen och päron på ållorna och vände på frukten under torkningen.

Enligt Hulda K. i ett stenhuggerhem i Medelplana, f. 1882:

De torkade mycket frukt av skilda slag. Torkade körsbär (bigarräer?) äts i julhelgen som godsaker. De hade då även hemplockade nötter.

Råa körsbär lades på buteljer på följande sätt: man klippte av dem med 0.1 cm. lång stjälk kvar och stoppade dem i torra buteljer, som korkades och enl. sagesmannen troligen hartsades.

Råa Körsbär

Buteljerna ställdes därefter i källans rinnande vatten (Vässla) som välldes fram under rödstenskleven och aldrig sinade, aldrig frös till. Där stod buteljerna till jul, då man brukade äta upp bären, som var fullt friska och mycket härliga.

Torkade sötbär lades i mjölkagrötsk8rv vid slakten, tydligen som ett slags "russin". Det förekom i flera hem.

Folket brukade enl.fru Kjellberg f.Skiöldebrand från Hällekis lägga sina torkade körsbär i korngrynskorven med lever i, den där herrskapet lade russin.

En omtyckt Kinnekullerätt var bärepänkaka. =

En pannkakamed ett tjockt lager sötbär överst.

I många hem på Kinnekulle har sedan gammalt soppa på torkad frukt eller ^{a s}bäresoppa på torkade körsbär varit den stående rätten till juldagens middag, efterlängtd av barnen.

Frukt o. bär

13

Nypon (Tjuper)

Frukt o. bär

4

Nypon

I många Kinnekullehem har man sedan gammalt samlat nypon = tjuper. Ville man ta vara på mycket nypon, tillkallade man ungdom som tjupehjälp och bjöd på tjupekalas.

Den, som bjöd ihop hjälpen, skulle ha plockat nyponen först och ha i ordning redskapen, som bestod av tjupeprylor. Det var till-
plattade hästskosöm, instuckna i små träskåft, ^{av pinnar} Med dem skulle man rensa bort tjupelössen = kärnorna.

Gästerna fick rensa. Enl. Kocka-Karl var det en pojke, som klöv och två fruntimmer, som rensade.

En gumma, som sålde till uppköpande handlare, bjöd ihop till stort tjupekalas och hade 15-20 tjupeprylor att rensa med. Hon bjöd på kaffe och halvor, berättade Göranson i Kurageb. ^{f. 1871} Och hon hade kött och skalade, varma "potater". Vanligen hade hon någon son el. dotter hemma. Sedan arbetet var utfört, dansade de efter handklavér slängepolsker, vals, polkett m.m.

Kaffe var inte vanligt då, säger Kocka-Karl, som är äldre, f. 1853 men drick fick de väl, "för drick, det hade litet var. Å så skulle de vara potatepannkaka. Den gjordes nog av bara kokta potatera".

Maten lagades då i öppen spis, och potatispannkakan vändes för att bli brun.

Nypon serverades inte alls på tjupekalasen, men somliga hem använde nyponmos, "Tjupemos" som en riktig läckerhet på julen, vid bröllop och dyl. högtidliga tillfällen.

Gamla Augusta Lidbeck, f. 1852, berättade:

"Tjuper hade mor för jämnan."

Andra bär hade de inte. Nypona hade skurits itu, och så "pelades" de, så att kärnorna kom ur.

"Då mor brygga om jul, tog hon en kanna vört." I den kokade hon nypon, tjuper, så det blev riktigt gott och tjockt: "g8tt å tjockt". Det blev som en tjock sylt, som kallades tjupemos.

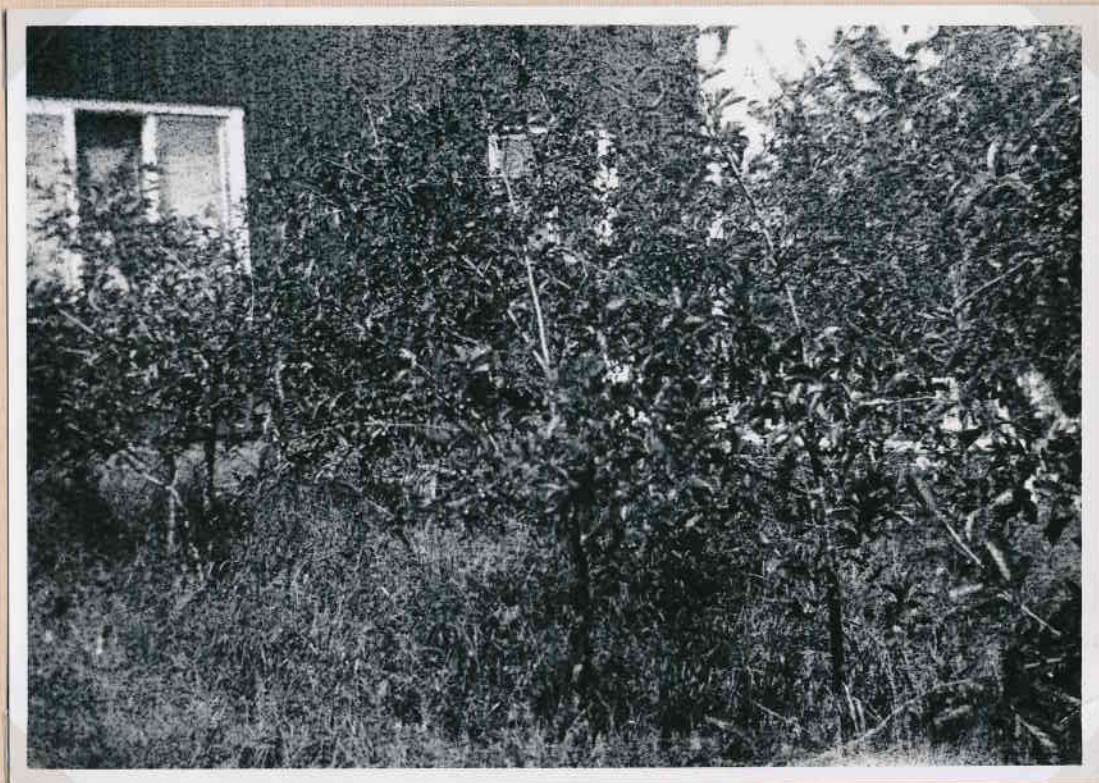
"Mor koka möe tjupemos, å de togs fram jämt te sugel't te jul å (sovel) så potäter till."

"Å, va de va g8tt! Di åt de te sugelt hela julen."

"Då va inte alla, som hade vört. Men då fick de söta moset med sirap å socker; sirap va vanligast--annars kunne di inte äta de."

Tjupemos användes även på begravningar och andra högtidliga tillfällen. När meddelaren var ung, tyckte hon tjupemoset smakade bäst på begravning, bättre än risgrynspuddingen.

I körsbärstider.

Neg. 8071.

Klarbären är mogna. Solbacken, Skagen, Österplana. De flesta träderna självsatta och alla fulla med bär.